

ՔՆԱՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ՄՄ

**ՀԵԹՈՒՄ Բ. ԱՐՔԱՅԻ ՄԻ ԱՆՅԱՅՏ
ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՄԱՍՈՒՆ-ՔԸ
(ՄՄ Հ^Պ 4744 ՁԵՌԱԳՐԻ ՊԱՏԱՌԻԿ-ՊԱՀՊԱՆԱԿԸ)**

Լեռագրերի նկարագրութեան ու ձեռագրացուցակների կազմութեան աշխատանքներում մեծ կարեւորութեան եւ ուշադրութեան են արժանանում նրանց պատառիկներն ու պատառիկ-պահպանակները: Տարբեր պատճառներով աւելի հին ձեռագրերից անջատած եւ այլ ձեռագրերի կազմում իբրեւ պահպանակ գործածուած թերթը (թերթերը) կարող է ոչ միայն բնագրային հնագոյն նմուշ բովանդակել, կարեւոր տեղեկութիւններով յիշատակարան ունենալ կամ ուղղակի լրացնել որեւէ ձեռագրի պակասող հատուած, այլեւ լինել երբեւէ գոյութիւն ունեցած եւ մեզ չհասած ձեռագրից, երբեմն էլ՝ գրական որեւէ ստեղծագործութիւնից մնացած միակ թերթ եւ վկայութիւն: Դրանով իսկ, եթէ պատառիկն անգամ որեւէ կարեւոր բնագրային կամ այլ նորութիւն չունենայ, անգնահատելի է դառնում նրա արժէքը. ցանկացած նոր ձեռագրի մասին տեղեկութիւնը հայ գրչութեան եւ մանրանկարչութեան, արուեստի, գրչակենտրոնների պատմութեան անյայտ եւ բաց էջերը լրացնող մի օղակ է: Պատառիկի քննութեամբ կարելի է մօտաւոր վերականգնել ձեռագրի չափերը, որոշել գրչութեան ժամանակը, բովանդակութիւնը: Երբեմն որեւէ փոքրիկ տուեալի հիման վրայ կարելի է մի ամբողջ բացայայտում կատարել՝ պարզելով անգամ գրչին, ստացողին, գրչութեան վայրը կամ յստակ ժամանակը:

Ներկայ աշխատանքը նման մի փորձ է՝ հիմնուած Մաշտոցի անուան Մատենադարանի (այսուհետեւ՝ ՄՄ) Հ^Պ 4744 ձեռագրի պատառիկ-պահպանակի տուեալների վրայ՝ մատենագիտական ու ձեռագրագիտական փաստերի եւ պատմական ժամանակաշրջանին վերաբերող տեղեկութիւնների համադրմամբ ու վերլուծութեամբ:

ՄՄ ՀՊՆ 4744 ձեռագիրը ՋՂԵ. (1546) թուին Ծպատում գրուած Յայսմաւուրք է¹, որը վերջին 510 թերթից յետոյ ունի մագաղաթէ պատառիկ-պահպանակ (30.5x23.5 սմ) ստացուած զոյգ թերթերի բացումով, թերթերից մէկի երկրորդ սեան ընդերկայնակի հատումով եւ եզրահատումով: Պատառիկ-պահպանակը երկսիւն է (21x15.7 սմ), ունի 31 տող եւ գրուած է բոլորգրով: Ձեռագրի նկարագրութեան ժամանակ պարզեցինք, որ պատառիկ-պահպանակը Գրիգոր Անաւարզեցու խմբագրութեանը (Բ.) պատկանող Յայսմաւուրքից է² եւ ունի Յունիսի Լ., Յուլիսի ԺԱ., ԺԲ. ԺԳ. օրերի համապատասխան սրբերի վարքեր ու վկայաբանութիւններ եւ ստացողի յիշատակագրութիւն: Նկատի ունենալով, որ մեր բնագիրը տեղ-տեղ տարբերուած էր «Համաբարբառ Յայսմաւուրքի» նոյն խմբագրութեան շարադրանքից, ինչպէս նաեւ ապագայ քննութիւնների դիւրացման նպատակով բնագրի վերծանութիւնը, ըստ ՄՄ-ի պատառիկ-պահպանակների նկարագրման սկզբունքների, ամբողջութեամբ բերել ենք յօդուածիս վերջում:

Պատառիկի ունեցած ներկայիս չափերի, տողերի, գրադաշտի մեծութեան հիման վրայ նախնական ձեռագրի մօտաւոր չափերն են՝ երկարութիւնը՝ 28 սմ, լայնութիւնը՝ 21 սմ (վերին լս.՝ 3.1 սմ, ստ. լս.՝ 4 սմ, ներքին լս.՝ 2 սմ, արտ. լս.՝ 2.4 սմ)³:

Պատառիկի գրչութեան ժամանակի վերաբերեալ որեւէ տեղեկութիւն չկայ, սակայն հնագրական տուեալների (մագաղաթի պահպանուածութեան աստիճանը, տառաձեւերը, նաեւ ԺՁ. դարի ձեռագրում իբրեւ պահպանակ օգտագործուած լինելը) հիման վրայ՝ «ՄՄ համառօտ ցուցակում» այն թուագրուած է ԺԳ. դարով: Սրա օգտին է նաեւ այն հանգամանքը, որ պատառիկի բնագիրը՝ Յայսմաւուրքը, վերաբերում է Գրիգոր Անաւարզեցու խմբագրութեանը, իսկ Գրիգոր է. Անաւարզեցի կաթողիկոսը (1293-1307 թթ.) ապրել է ԺԳ.-ԺԷ. դարերում: Նրա Յայսմաւուրքի կազմութեան որոշակի ժամանակը յայտնի չէ, թէեւ Ղ. Ալիշանն ու Գ. Զարպհանալեա-

¹ «Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Ա., կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթարեան, Երևան, 1965, էջ 1276: Յուցակի այս եւ յաջորդ Բ. (կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթարեան, Երևան, 1970) եւ Գ. (կազմ.՝ Ա. Մալխասեան, Երևան, 2007) հատորներն այսուհետեւ յիշատակելու ենք «ՄՄ համառօտ ցուցակ» ձեռով:

² «Համաբարբառ Յայսմաւուրք», խմբ.՝ Եգնիկ արք. Պետրոսեանի, հ. Զ., Ա. Էջմիածին, 2011, էջ 283, 293, հ. Է., Ա. Էջմիածին, 2011, էջ 97-119:

* Մեր պատառիկի այս հատուածը որոշակիորէն տարբերում է «Համաբարբառ»ում տպուածից:

³ Շնորհակալութեամբ յայտնում ենք, որ այս մօտաւոր չափերի վերականգնման հարցում մեզ օգնել է ՄՄի «Ձեռագրագիտութեան եւ Մայր ցուցակի» բաժնի մեր գործընկեր, պատառիկների նկարագրութեամբ զբաղուող Արփինէ Միմունեանը:

նը կարծում են, որ, հաւանաբար, կազմել է կաթողիկոս դառնալուց՝ 1293 թուականից առաջ⁴: Հետեւաբար՝ կարող ենք ասել, որ պատառիկը ԺԲ եւ աւելի վաղ դարի չէր կարող լինել: Չէր կարող նաեւ աւելի ուշ՝ ԺԴ եւ յետագայ որեւէ դարի պատկանել, որովհետեւ այդ դէպքում հաւանականութիւնը փոքր է, որ այն 1546 թուին գրուած ձեռագրի համար իբրեւ պահպանակ օգտագործուէր, քանի որ «ծիսական (չատ գործածուող) ժողովածոները նորոգուել կամ նաեւ վերակազմուել են գրչութիւնից շուրջ կամ աւելի քան մէկ դար յետոյ»⁵: մանաւանդ՝ ձեռագիրս չունի նաեւ յետագայ նորոգութեան այնպիսի հետքեր, որի ժամանակ աւելացուած լինէր այս պահպանակը:

Այս ձեռագրի՝ մեր կատարած նկարագրութիւնը ստուգելիս ձեռագրագէտ, Մաշտոցեան Մատենադարանի գլխաւոր աւանդապահ, «Ձեռագրագիտութեան եւ Մայր ցուցակի» բաժնի ղեկավար պարոն Գէորգ Տէր-Վարդանեանը մեր ուշադրութիւնը հրաւիրեց ձեռագրի պատառիկ-պահպանակի ունեցած յիշատակագրութեան մէջ նշուած՝ ստացող Յովհաննէս կրօնաւորի՝ «արքայորդի» կոչուելու փաստի վրայ՝ «ՁՅովհաննէս կրօնաւոր արքայորդի՝ ստացող գրոցս, յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս» (1ա Բ. սիւնակ, տող 13-4):

Նկատելով, որ ԺԳ. դարում կիլիկեան գրչութեան պատմութեան մէջ արքայական ծագմամբ բաւականին յայտնի գրիչ-ստացողներ են եղել, առաջարկեց քննութեամբ պարզել ստացողի ինքնութիւնը՝ մատնանշելով կատարուելիք աշխատանքի ուղղութիւնը⁶:

Փաստորեն, ձեռագրի ստացողի առանձնայատուկ եւ ելակէտային յատկանիշը, որի վրայ հիմնուած է մեր աշխատանքը, «արքայորդի» բառն է: Անհրաժեշտ է ստուգել բոլոր, այդ թւում գուցէ եւ անհնարին թուացող, վարկածները:

1. Եթէ «արքայ»ն յատուկ անուն է, ուրեմն ստացողը Արքա անունով մարդու որդի Յովհաննէս կրօնաւորն է: Սակայն այդ դէպքում նախադասութիւնը քերականօրէն ճիշտ չէ, սպասելի էր նման կառոյց՝ «...գՅովհաննէս կրօնաւոր, Արքայի որդի, ստացող գրոցս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս»: Ապա՝

⁴ Տնն «Միսուան. համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն մեծագործ», հասարակ ի Հ. Ղեւոնդեայ վ. Մ. Ալիշան, յովատէն Միսիթարայ (այսուհետ՝ «Միսուան»), Վենետիկ, 1885, էջ 241. Գ. Զարբիանալեան, Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 778:

⁵ «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Զմիտնիայ եւ ի շրջակայս նոցին», նկարազրեց՝ Տ. եպս. Պալեան, կազմ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երեւան, 2002, էջ 17:

⁶ Մեր խորին շնորհակալութիւնն ու անսահման երախտագիտութիւնն ենք յայտնում Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի գլխաւոր աստղապահ, «Ձեռագրագիտութեան եւ Մայր ցուցակի» բաժնի ղեկավար պարոն Գէորգ Տէր-Վարդանեանին՝ այս հետաքրքիր աշխատանքի գաղափարի, ուղղորդող արժէքաւոր խորհուրդների եւ անհասկանալի բոլոր հարցերի մանրամասն եւ համակողմանի պարզաբանման համար:

Հր. Աճառեանի «Անձնանունների բառարանում»⁷ չգտնուեց որեւէ յիշատակում ո՛չ Արքայի մասին, ով ձեռագրեր ստացող՝ Յովհաննէս անունով կրօնաւոր որդի ունէր, ո՛չ էլ Յովհաննէս կրօնաւորի մասին, ով «Արքա» անունով հայր ունէր:

2. Եթէ «արքայ»ն յատուկ անուն չէ, այլ հասարակ, ուրեմն Յովհաննէս կրօնաւորը թագաւորի որդի է կամ առնուազն թագաւորական ծագում ունեցող անձ: Ինչպէս նշեցինք՝ Հնագրական փաստերը մատնանշում են, որ պատառիկը, ամենայն հաւանականութեամբ, ԺԳ. դարի է: Իսկ ԺԳ. դարում արքայական ծագմամբ եւ Յովհաննէս անուամբ երկու յայտնի կրօնաւորներ են եղել Կիլիկիայում՝ Յովհաննէս Արքաեղբայրը եւ Հեթում Բ. արքան՝ մէկն արքայի եղբայր, միւսը՝ արքայ, երկուսն էլ Հեթումեան եւ յայտնի իրենց գրասիրութեամբ, գրչութեան արուեստի հովանաւոր լինելով, գրած եւ պատուիրած անըստգիւտ ձեռագրերով: Երկուսի վերաբերեալ էլ կան բաւականաչափ ինչպէս աղբիւրագիտական տեղեկութիւններ, այնպէս եւ յետագայ ուսումնասիրութիւններ: Քննութեան առնելով նրանց ձեռագրական ժառանգութիւնը եւ նրանց մասին եղած փաստերն ու ուսումնասիրութիւնները՝ փորձեցինք պարզել՝ կա՞ն որոշակի հիմքեր մեր յիշատակարանի Յովհաննէս կրօնաւորին նրանցից որեւէ մէկի հետ նոյնացնելու համար:

ա. Յովհաննէս Արքաեղբայրը (աշխարհիկ անունը՝ Պաղտին) Հեթում Ա. (1226-1269 թթ.) թագաւորի համահայր կրտսեր եղբայրն է՝ Կոստանդին պայլի որդին: Թէպէտ Յովհաննէսը արքայորդի չէ, եւ նրա հայրը արքայ չի եղել, սակայն չենք կարող միայն սա հաշուի առնել ու առանց մանրամասն քննութեան բացառել նրան, մանաւանդ որ Կոստանդին պայլը, երկրի կառավարման ու Կիլիկեան թագաւորութեան պատմութեան մէջ ունեցած իր բացառիկ դերի շնորհիւ, ժամանակակիցների եւ յետագայ պատմագիրների ու գրիչների կողմից յիշատակւում է անգամ արքային վայել պատուանուններով⁸:

Յովհաննէսը փոքր հասակից կրթուել է միւս նշանաւոր եղբօր՝ Դրագարկի արքեպիսկոպոս Բարսեղի մօտ, ինչպէս յիշատակարաններից մէկից եզրակացնում է Ղ. Ալիշանը. «...թուի ընդ ձեռամբ նորա դաստիարակեալ ի հռչակաւոր վանս Դրագարկու»⁹: 1259ին ձեռնագրուել է եպիսկոպոս «նահանգաց աստուածապահ գղեկին Մաւրեանի եւ մասին ինչ Բարձրբերդոյ,

⁷ Հր. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա., Երևան, 1942, հ. Գ., Երևան, 1946:

⁸ Այս մասին տես Լ. Տէր-Պետրոսեան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ., Երևան, 2007, էջ 282-287:

⁹ «Միտւան», էջ 144:

եւ նոյն տեսուչ հռչակելի սուրբ ուխտին Գոններոյ»¹⁰, ապա՝ արքեպիսկոպոս: Գոների վանքի՝ կլիլիկեան գրչութեան նշանաւոր կենտրոններից մէկի ծաղկումը մեծապէս կապուում է Յովհաննէս Արքաեղբոր անուան եւ գործունէութեան հետ: Առաջնորդութեան տարիներին, նրա իսկ անմիջական հոգածութեամբ եւ հովանաւորութեամբ, Գոների, Ակների ու Բարձրբերդի գրչատներում գրուում եւ ծաղկում են բազմաթիւ ձեռագրեր, աշխատում են ժամանակի նշանաւոր գրիչներն ու ծաղկողները (Թորոս Վահկացի, Ստեփանոս Վահկացի, Կոստանդին, Գրիգոր Պիժակ եւ ուրիշներ): Այս է պատճառը, որ կլիլիկեան մանրանկարչութեան պատմութեան մէջ ԺԳ. դարի երկրորդ կէսի նշանաւոր երեք դպրոցներից մէկը կոչւում է նրա՝ Յովհաննէս Արքաեղբոր անունով¹¹ (միւս երկուսն են Սկեւռան ու Հոռմկլան):

Յովհաննէս Արքաեղբոր անունով (որպէս գրիչ կամ ստացող) մեզ են հասել այժմ աշխարհի ձեռագրական տարբեր հաւաքածոներում պահուող 22 ձեռագիր՝ բոլորն էլ բաւական արժէքաւոր թէ՛ բովանդակային, թէ՛ գրչութեան արուեստի տեսակէտից: Նրա մասին հիմնական սկզբնաղբիւրները հէնց այս ձեռագրերի յիշատակարաններն են: Պատմագրութեան մէջ Յովհաննէսի մասին քիչ է յիշատակուում. առաւել արժէքաւոր են Հեթում պատմիչ Կոռիկոսցու «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց հաւաքեալի զանազան պատմութեանց» աշխատութեան եւ Սարգիս Պիժակ Սսեցուն վերագրուած ժամանակագրութեան տեղեկութիւնները, որոնցից առաջինը հաղորդում է նրա՝ եպիսկոպոս ձեռնագրուելու մասին. «ՁԸ. 1259 թագաւորն Հայոց Հեթում գնաց ի Տրապաւլիս յաւգնութիւն իւր փեսային, բըրնձին: Եւ ձիւտրեցոյց գորդին իւր զպարոն Թորոս: Եւ ձեռնագրեցաւ եղբայր նորա տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսն»¹², իսկ երկրորդը՝ մահուան մասին. «ՁԼԸ. փետրուարի վեցն մեռաւ Լեւոն թագաւորն: Եւ աքսորեցաւ տէր Կոստանդին կաթողիկոսն: Ի նոյնս մեռաւ տէր Յովհաննէս, եւ նստաւ տէր Ստեփաննոս Հոռմայեցին կաթողիկոս»¹³:

Յիշատակարանների եւ պատմագրութեան տուեալների համադրմամբ՝ նրա մասին լիարժէք տեղեկութիւններ է հաղորդում Ղեւոնդ Ալիշանը՝ «Սիսուան» գրքում ներկայացնելով նաեւ Յովհաննէսի գրած կամ ստացած՝ իրեն յայտնի բոլոր ձեռագրերը, իսկ «Հայապատում»¹⁴ մէջ հրատա-

¹⁰ «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, կազմ.՝ Ա. Մաթեոսեան, Երևան, 1984, էջ 648:

¹¹ Լ. Ագարյան, Կլիլիկեան մանրանկարչութիւնը XII-XIII դդ., Երևան, 1964, էջ 76-87:

¹² Կ. Մաթեոսեան, Հեթում պատմիչ Կոռիկոսցին եւ նրա ժամանակագրութիւնը, Երևան, 2011, էջ 52:

¹³ Վ. Յակոբեան, Մանր ժամանակագրութիւններ (XII-XVIII դդ.), հ. Ա., Երևան, 1951, էջ 105:

¹⁴ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 486-491:

րակելով այդ ձեռագրերի յիշատակարանները: Այս կամ այն առիթով նրան անդրադարձել են Ն. Ակինեան, Գ. Զարբհանյան, Մ. արք. Օրմանեանը, Ն. Պողարեանը, Հր. Աճառեանը, Լ. Տէր-Պետրոսեանը, Կ. Մուլթաֆեանը եւ ուրիշներ¹⁵. Գրեթէ բոլորը հիմնականում հետեւում կամ ուղղակիորէն մէջբերում են Ղ. Ալիշանին: Կիլիկեան արուեստի, մանրանկարչութեան պատմութեան ուսումնասիրողները եւս, ըստ իրենց հետազոտութեան խնդրի, անդրադարձել են նրա գործունեութեանը, մասնաւորապէս՝ Ս. Տէր-Ներսիսեանը, Լ. Ազարեանը¹⁶: Պատառիկի հետազոտման առիթով՝ ստուգելու համար, թէ կայ որեւէ Յայսմաւուրք, որից անջատուած լինի այս թերթը, ներկայիս հնարաւորութիւնների համեմատ կարողացանք կազմել Յովհաննէս Արքաեղբոր գրած եւ ստացած ձեռագրերի առաւել ամբողջական ցանկը¹⁷ (նախորդների, ասենք՝ Ղ. Ալիշանի կամ Ն. եպս. Պողարեանի կազմած ցանկերը թերի են կա՛մ այն պատճառով, որ դա նրանց ուսումնասիրութեան գլխաւոր խնդիրը չի եղել, կա՛մ որոշ ձեռագրեր դեռեւս յայտնի չեն եղել): Ստորեւ ժամանակագրական կարգով ներկայացնում ենք նախ (Ա.) այն ձեռագրերը, որոնց գրիչը կամ գրիչներից մէկը Յովհաննէս Արքաեղբայրն է՝ նշելով գրչութեան թուականը, հաւաքածուն, գոյքահամարը, խորագիրը, գրչին(ներին), ստացողին(ներին) եւ գրչութեան վայրը, եթէ յայտնի է, ապա (Բ.)՝ նոյն կարգով բերում ենք այն ձեռագրերը, որոնց ստացողն է Յովհաննէս Արքաեղբայրը (եթէ նա միաժամանակ գրիչ եւ ստացող է, նշել ենք միայն առաջին խմբում):

Ա. 1. 1255-1271 թթ., Վենետիկի Հ^տ 376/21, Աստուածաշունչ, գրիչ՝ Յովհաննէս Արքաեղբայր, ստացող՝ Ֆիմի՝ դուստր Հեթում Ա.ի¹⁸:

¹⁵ Ն. Ակինեան, Ականց կամ Ակնեի վանք, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հ. Ե., Վիեննա, 1953, էջ 155. Գ. Զարբհանյան, նշվ. աշխ., էջ 711-712. Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1935. Ն. Ծովական, Գոներ, «Միոն», թ. 4, 1949, էջ 100-101. Հր. Աճառեան, նշվ. աշխ., հ. Գ., էջ 598. Բ. Mutafyan, L'Arménie du Levant, t. 1, 2, Paris, 2012. Լ. Տէր-Պետրոսեան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ., Երևան, 2007. Մ. Հ. Ճեւհիրճեան, Գոների վանքը, «Էջմիածին», 2004, Գ., էջ 87-96:

¹⁶ S. Der Nersessian, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the twelfth to the fourteenth century, vol. 1, 2, Washington, 1993. Լ. Ազարեան, Կիլիկեան մանրանկարչութիւնը XII-XIII դարերում, Երևան, 1964:

¹⁷ Յանկի կազմութեան ընթացքում գրչութեան ժամանակի եւ գրիչների հետ կապուած որոշ ճշգրտումներ ենք արել:

¹⁸ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Միսիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Ա., յօրինեց՝ Հ. Բ. վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1914, էջ 161-166. նաև՝ «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, էջ 411-412 (վերջինիս մէջ յիշատակարանը սխալմամբ այլ ձեռագրի է վերագրուած): Ձեռագրի կոտորակային համարի առաջինը (376) գոյքահամարն է, երկրորդը (21) ցուցակի:

2. 1270 թ., Երեւանի Հ^մ 345, Աստուածաշունչ, գրիչ՝ Բարսեղ եպս., Յովհաննէս եպս. Արքայեղբայր, ստացող՝ Յովհաննէս Արքանեղբայր¹⁹:

3. 1278 թ., Միւնխենի Հ^մ 1, Աւետարան, գրիչ՝ Յովհաննէս Արքանեղբայր, ստացող՝ Յովհաննէս Արքանեղբայր, իշխան պարոն Սմբատ, գրչու-թեան վայրը՝ Գոնեւր²⁰:

4. 1278 թ., «Լուծմունք գրոցն Եւագրի Պոնտացոյ», գրիչ՝ Յովհաննէս քհնյ., ստացող՝ Յովհաննէս Արքանեղբայր, գրչութեան վայրը՝ Գոնեւր²¹:

5. 1280 թ., Երեւանի Հ^մ 10773, Աւետարան, գրիչ, ստացող՝ Յովհաննէս Արքանեղբայր, գրչութեան վայրը՝ Գոնեւր²²:

6. 1284-1286 թթ., Երեւանի Հ^մ 5525, Աւետարան, գրիչ, ստացող՝ Յովհաննէս Արքանեղբայր, գրչութեան վայրը՝ Տիրոջ գիւղ (Գոնեւր)²³:

7. 1284-1288 թթ., Երեւանի Հ^մ 195, Մասունք Աստուածաշնչի, գրիչ՝ Կոստանդին, Յովհաննէս Արքայեղբայր, ստացող՝ Յովհաննէս Արքանեղբայր²⁴:

8. 1286 թ., Երեւանի Հ^մ 10480, Ժողովածոյ, գրիչ՝ Վարդան վրդ. Բարձրբերդցի, Բարսեղ, Յովհաննէս Արքանեղբայր, ստացող՝ Յովհաննէս Արքանեղբայր²⁵:

¹⁹ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Բ., կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթարեան, Ա. Քէօշկերեան, Երևան, 2004, էջ 117-34. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, էջ 384-390: Այս եւ Մաշտոցեան Մատենադարանի Մայր ցուցակի միւս հատորները՝ Ա. (կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթարեան, Երևան, 1984) եւ Գ. (կազմ.՝ Ա. Քէօշկերեան, Կ. Սուրխատեան, Յ. Քեօսէեան, Երևան, 2008) այսուհետեւ յիշատակելու ենք «Մայր ցուցակ ՄՄ» համառոտումով:

²⁰ «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց արքունի մատենադարանին ի Միւնխէն», կազմ.՝ Գ. Գալեմբարեան, Վիեննա, 1892, էջ 7-8. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, էջ 486-487:

²¹ Նշեալ ձեռագիրը մեզ չի հասել. դրա մասին տեղեկութիւնս ըստ՝ Ղ. Վ. Փիրղալեան, Նշխարք պատմութեան Հայոց, հ. Բ., ՄՄ ձեռ. Հմր 4515, էջ 44-46. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, էջ 485-486 (այստեղ սխալմաբ գրիչ է համարուած Յովհաննէս Արքանեղբայրը):

²² «ՄՄ համառոտ ցուցակ», հ. Գ., էջ 196-197. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, էջ 511:

²³ «ՄՄ համառոտ ցուցակ», հ. Բ., էջ 126. հմմտ. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի», կազմ.՝ Ե. Լալայեան, պրակ I, Թիֆլիս, 1915, էջ 107-110. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, էջ 592-594:

²⁴ «Մայր ցուցակ ՄՄ», հ. Ա., էջ 838-842. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, էջ 563:

²⁵ «ՄՄ համառոտ ցուցակ», հ. Գ., էջ 88. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, էջ 589-591:

9. 1287 թ., Երեւանի Հ^մ 197, Աւետարան, գրիչ, ստացող՝ Յովհաննէս, գրչութեան վայրը՝ Ակներ²⁶:

10. Ժ.Գ. դ., Երեւանի Հ^մ 1315, գրիչ՝ Յակոբ եւ Յովհաննէս Արքաեղբայր²⁷:

11. Ժ.Գ. դար, Երեւանի Հ^մ 3710, Ժողովածոյ, գրիչ՝ Յովհաննէս Արքաեղբայր, Ստեփաննոս Վահկացի, Թորոս, ստացող՝ Յովհաննէս Արքաեղբայր²⁸:

12. Ժ.Գ. դար, Երուսաղէմի Հ^մ 458, Ա. «Ներս. Շնորհալույ Մեկնութիւն Մատթէոսի», Բ. «Ներս. Լամբրոնացոյ Մեկնութիւն ննջման Յովհաննոս», գրիչ՝ Թովմաս (Ա. մասի), Յովհաննէս Արքաեղբայր եւ Փիլիպպոս քհնյ. (Բ. մասի), ստացող՝ Կոստանդին կրօնաւոր (Ա. մասի), Յովհաննէս Արքայեղբայր (Բ. մասի), գրչութեան վայրը՝ Կիլիկիա²⁹:

13. Ժ.Գ. դար, Վենետիկի Հ^մ 796/1066, Ներսէս Շնորհալի Դ., գրիչ՝ Յովհաննէս Արքաեղբայր, ստացող՝ անյայտ, գրչութեան վայրը՝ Սիւս³⁰:

Բ. 1. 1263 թ., Յրիր արուեստի թանգարան, Հ^մ FGA 56.11, Աւետարան, գրիչ՝ Թորոս քահանայ, գրչութեան վայրը՝ Գոներ³¹:

2. 1263-1266 թթ., Երեւանի Հ^մ 4243, Մասունք Աստուածաշնչի, գրիչ՝ Ստեփանոս Վահկացի, Բարձրբերդ³²:

3. 1271 թ., Վենետիկի Հ^մ 1515, Դիոնէսիոս Արիսպագացի, գրիչ՝ Ստեփաննոս, Յովհաննէս, Վասիլ³³:

²⁶ «Մայր ցուցակ ՄՄ», հ. Ա., էջ 845-850. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 606-607:

²⁷ «Մայր ցուցակ ՄՄ», հ. Դ., էջ 893-896 (ժամանակը վրիպմամբ գրուած Ժ.Գ. դ.). «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 643-644: Ըստ «Համառոտ ցուցակի»՝ 1265-1267, «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ»՝ 1289. կարծում ենք՝ գրուել է 1259ից յետոյ, քանի որ յիշատակարանում Յովհաննէսն արդէն արքեպիսկոպոս է:

²⁸ «ՄՄ համառոտ ցուցակ», հ. Ա., էջ 1068-1069. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 645-646:

²⁹ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմ.՝ Ն. եպս. Պողարեան, հ. Բ., Երուսաղէմ, 1967, էջ 436-437:

³⁰ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», յօրինեց՝ Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, հ. Զ., Վենետիկ, 1996, էջ 623-30:

³¹ "A catalogue of medieval Armenian manuscripts in the United States", by Avedis K. Sanjian, Berkeley, Los Angeles, London, 1976, էջ 733-739. S. Der Nersessian, Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art, Washington, D. C., 1963, էջ 55-72. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 321-323:

³² «ՄՄ համառոտ ցուցակ», հ. Ա., էջ 1177. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 341-344:

³³ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», յօրինեց՝ հ. Ս. վրդ. Ճեմճեմեան, հ. Ը., Վենետիկ, 1998, էջ 173-178. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 410-412:

4. Ժ.Գ. դ. (1270-1289 թ.), Վիեննայի Հ^մ 245, Ճաշոց³⁴:

5. 1289 թ., Զմմառի Հ^մ 120, Դանիէլ վարդապետի Ասորւոյ Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի, գրիչ՝ Սարգիս երէց, գրչութեան վայր՝ Ոսնկա վանք³⁵:

6. Ժ.Գ. դար, Երեւանի Հ^մ 196, Մասունք Նորոյ կտակարանի, գրիչ՝ Կոստանդին Աւրղցի, գրչութեան վայր՝ Տիրոջ գիւղ (Գոնեք)³⁶:

7. Ժ.Գ. դար, Երեւանի Հ^մ 4947, Ժողովածոյ, գրիչ՝ Ներսէս, Առաքել³⁷:

8. Ժ.Գ. դար, Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի Հ^մ 88, «Գիրք Եպիփանոս Կիպրացոյ՝ Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոսի»³⁸:

9. Ժ.Գ. դար, Ճաշոց, Գործք առաքելոց, Վենետիկ, Մխիթարեան մատ., Քիւրտեան հաւաքածոյի ձեռ. Հ^մ 38, գրիչ, ծաղկող՝ անյայտ, ստացող՝ Յովհաննէս Արքանդբայր³⁹:

Ինչպէս երեւում է՝ այս շարքում Յայմաւուրք չկայ. Յայմաւուրքի մասին ոչ մի յիշատակում չկայ նաեւ այս ձեռագրերի յիշատակարաններից որեւէ մէկում: Երկրորդ կարեւոր հանգամանքն այն է, որ որեւէ յիշատակարանում Յովհաննէսը «արքայորդի» ձեւով չի վկայակոչւում: Թուարկուած ձեռագրերի յիշատակարանների մեծ մասում Յովհաննէսը ներկայանում կամ ներկայացւում է «Արքանդբայր» պատուանոցով, իսկ այն յիշատակարաններում, որտեղ «Արքանդբայր» բառն առկայ չէ, տեսնում ենք նոյնի բառակապակցային տարբերակի կիրառութիւնը, ինչպէս՝ «եղբայր քրիստոսապսակ քաջ արքային Հեթմոյ» կամ «եղբայր համահայր... արքային Հեթմոյ»⁴⁰: Եւ երրորդ՝ յիշատակարանների քննութեամբ պարզեցինք, որ Յովհաննէսը երբէք չի յիշատակւում իբրեւ կրօնաւոր, այլ միշտ՝

³⁴ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմ.՝ Լ. Յակովբոս վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 633-635. նաև՝ «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 642 (թէև յիշատակարանում վայրի անունը չկայ, սակայն Յ. Տաշեանը գրչութեան վայր է համարում Գոնեքը):

³⁵ «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին», կազմ.՝ Մ. վրդ. Քէչիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 239-243. նաև՝ «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 639-642:

³⁶ «Մայր ցուցակ ՄՄ», հ. Ա., էջ 841-846. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 591-592:

³⁷ «ՄՄ համառոտ ցուցակ», հ. Ա., էջ 1320. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 646-647:

³⁸ «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի», կազմ.՝ Ս. Տէր-Աւետիսեան, հ. Ա., Վիեննա, 1970, էջ 598-600:

³⁹ ԲՄ, հ. 11, Երևան, 1973, էջ 415-416. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 647:

⁴⁰ «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ.Գ. դար, էջ 511, 410-411:

Նկ. 1. ՄՍ ՁԵԽ, ԳԽ 4744, Պատարիկ-պատարիկակ Ա., 1ա, 2բ

Նկ. 2. ՄՄ ձեռ. Գ^Թ 4744, Պատարիկ-պահպանակ Բ., 1բ, 2ա

«Եպիսկոպոս» կամ «արքեպիսկոպոս», եւ միայն մէկ անգամ՝ ուղղակի «րաբունի»⁴¹:

Այսպիսով՝ Հաշուի առնելով վերը նշուած փաստերը՝ յանգում ենք այն եզրակացութեան, որ ձեռագրի ստացողը Յովհաննէս Արքաեղբայրը է:

Բ. Միւս նշանաւոր Յովհաննէս կրօնաւորը Հեթում Բ.ն է (1286-1306 թթ.՝ ընդհատումներով)՝ Կիլիկեան Հայաստանի հակասական, ժամանակակիցների ու յետագայ ուսումնասիրողների կողմից ոչ միանշանակ գնահատականի արժանացած թագաւորը՝ Յովհաննէս Արքաեղբոր եղբոր թոռը: Ծնուել է 1265 թ., 1289ին՝ Հօր՝ Լեւոն Գ.ի մահից յետոյ, առանց թագադրման, ստանձնել է երկրի կառավարումը, որից մի քանի անգամ հրաժարուել է, մտել վանք՝ Յովհաննէս անունով⁴²՝ որպէս «փրանցիսկեան կրօնաւոր», ապա վերադարձել իշխանութեան: 1307ին նորընծայ թագաւոր Լեւոն Դ.ի եւ բազմաթիւ Հայ իշխանների հետ դաւադրաբար սպանուել է մոնղոլ զորահրամանատար Բիլարդուի ձեռքով:

Կայ նրան վերաբերող աղբիւրագիտական եւ հետազոտական բաւական հարուստ նիւթ⁴³, սակայն նրա կերպարի ողջ հակասականութիւնն ու ողբերգականութիւնն ընդամենը մի քանի տողով լաւագոյնս ներկայացնում է Մ. արք. Օրմանեանը. «Բոլորովին տարօրինակ եւ գրեթէ անմեկնելի նկարագիր մը կը ներկայանայ Հեթում Բ., որ ո՛չ վանական փափաքէն կը հեռանայ, ո՛չ կրօնաւորական կոչումէն կը հրաժարի, ո՛չ ալ Փրանսիսկեան սքեմը կը թողու, եւ միշտ ալ զինուորական եւ պետական հոգեբով կը զբա-

⁴¹ Անդ, էջ 384-389:

⁴² Տեսակէտ կայ, որ Հեթումը Յովհաննէս անունն ընդունել է ի պատիւ կաթողիկոսի միսիոներ, ֆրանցիսկեան միաբան Յովհաննէս դե Մոնտե Կորվինոյի, որը 1288-1289 թթ.ի սահմանագծում այցելել է Կիլիկիա եւ մտերմացել Հեթումի հետ. այս մասին տես Ի. Դարմբեան, նշվ. աշխ., էջ 11. Լ. Տէր-Պետրոսեան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 342:

⁴³ Մնրատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859. Կ. Մաթեոսեան, Հեթում պատմիչ Կոնիկոսցին եւ նրա ժամանակագրութիւնը, Երեւան, 2011. «Հեթում պատմիչ Թաթարաց», Վենետիկ, 1842. «Հեթում Բ.ի Տարեգրութիւնը», Մանր ժամանակագրութիւններ (XII-XVIII դդ.), կազմ.՝ Վ. Յակոբեան, հ. 1, Երեւան, 1951, էջ 65-101. Լ. Տէր-Պետրոսեան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. 2, Երեւան, 2007, էջ 527-553. Կ. Մաթեոսեան, Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, Երեւան, 2014. Միսիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկուա, 1860. Ներսէս Պալիսեց, Ժամանակագրական հատուածներ, Մանր ժամանակագրութիւններ (XII-XVIII դդ.), կազմ.՝ Վ. Յակոբեան, հ. 2, Երեւան, 1956, էջ 173-194. նաև՝ Ղ. Ալիշան, նշուած աշխատութիւնները. Մ. Չամչեան, Հայոց պատմութիւն, հ. Գ., Երեւան, 1984. S. Der Nersessian, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the twelfth to the Fourteenth Century, vol. 1, 2, Washington, 1993. Գ. Միքայէլեան, Կիլիկիայի հայկական պետութեան պատմութիւն, Երեւան, 2007. Լ. Տէր-Պետրոսեան, նշվ. աշխ. եւ Կ. Սուրբաբեան, նշվ. աշխ.:

ղի, ո՛չ զէնքը կը թողու եւ ո՛չ ալ արքունի մականը, ո՛չ թագաւորութենէն ձեռք կը քաշէ, եւ ո՛չ կատարելապէս եւ տիրապէս կը վարէ զայն»⁴⁴:

Որքան էլ Հեթումի վարած քաղաքականութիւնը՝ «թագի եւ վանքի»⁴⁵ միջեւ տատանումները, յաճախ բացասական գնահատանքի են արժանացել, սակայն նրա գրասէր եւ ուսումնատենչ լինելու փաստը միշտ առանձնակի յիշուել ու ընդգծուել է⁴⁶: Թէպէտ մեզ են հասել Հեթումի 3 ձեռագիր՝ իր պատուէրով գրուած Ճաշոցը (1286 թ., Երեւանի ՀՊՐ 979)⁴⁷, Աստուածաշունչը (1295 թ., Երեւանի ՀՊՐ 180)⁴⁸ եւ Կոստանդին կաթողիկոսի կողմից նրա համար՝ Թորոս Ռոսլինին պատուիրած Աւետարանը (1268 թ., Երեւանի ՀՊՐ 10675)⁴⁹, սակայն յայտնի է, որ նրա պատուէրով թարգմանուել են Փիլոնի ճառերը⁵⁰, Գէորգ Ակեւոացին գրել է Եսայիի մեկնութիւնը⁵¹, Յովհաննէս Երզնկացին՝ քերականութեան մեկնութիւնը⁵², ըստ «Ժ. Գ. դարի յիշատակարաններ» հատորում առկայ մի միաւորի՝ նա ծնողներին մահից յետոյ ստացել է մի Սաղմոսարան⁵³, նաեւ գրել «Տարեգրութիւնը», որը մեզ

⁴⁴ Մ. արք. Օրմանեան, նշվ. աշխ., հ. Բ., էջ 2058:

⁴⁵ Տէն Լ. Տէր-Պետրոսեան, նշվ. աշխ., հ. Բ., էջ 342. C. Mutafian, Le royaume armenien de Cilicie, XIIe-XIV siecle, Paris, 1993, էջ 70:

⁴⁶ S. Der Nersessian, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the twelfth to the Fourteenth Century, vol. 1, Washington, 1993, էջ 126. նաև՝ «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ. Գ. դար, էջ 710, 751. Ղ. Ալիշան, Հայաստան, էջ 490, 511, 516:

⁴⁷ «Մայր ցուցակ ՄՄ», հ. Գ., էջ 1559-1582. նաև՝ «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ. Գ. դար, էջ 582-589. Ի. Գրամբյան, Հեթում Բ. արքայի Ճաշոցը, Երևան, 2004:

⁴⁸ «Մայր ցուցակ ՄՄ», հ. Ա., էջ 729-742:

⁴⁹ «ՄՄ համառոտ ցուցակ», հ. Գ., էջ 158. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ. Գ. դար, էջ 359-361:

⁵⁰ Անդ, էջ 788-789. նաև՝ Գ. Զարպիհանալեան, Մասնադարան հայկական թարգմանութեան նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 737-741:

⁵¹ Գ. Զարպիհանալեան, Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 720-722:

⁵² «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ. Գ. դար, էջ 706-710:

⁵³ Անդ, էջ 705. այս յիշատակարանը Ա. Մաթեոսեանը քաղել է Տիրայր վրդ.ի կազմած «General catalogue of the Armenian manuscripts in the Bodleian Library at Oxford» անտիպ ցուցակից, Բողկեան գրադարանի հայերէն ձեռագրերը ներկայացնող միւս ձեռագրացուցակներում չկան ո՛չ այս յիշատակարանը, ո՛չ ձեռագիրը («Catalogue of the Armenian manuscripts in the Bodleian library», by the Sukias Baronian and F. Conybeare, Oxford, 1918. «A catalogue of the Armenian manuscripts in the British library acquired since the year 1913 and of collections in other libraries in the United Kingdom», by Vrej Nersessian, vol. 1, 2, London, 2012): Ձեռագրին իր յօդուածում անդրադարձել է նաև Աննա Շիրինեանը՝ նշելով, որ դրա մասին միակ փաստացի վկայութիւնը, ըստ էութեան, «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ» հատորն է, քանի որ իր ուսումնասիրութեան ընթացքում փնտրել է Տիրայր վարդապետի անտիպ ցուցակում անգամ չի գտել նշուած թերթերը (A. Sirinian, Ch. Aimi, I manoscritti armeni copiati a Roma nel XIII secolo, in Roma e il suo Territorio nel medioevo. le fonti scritte fra traduzione e innovazione, Atti del Convegno internazionale di studio dell'Associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti (Roma, 25-29 ottobre 2012), a cura di C. Carbonetti, S. Luca e M. Signorini, Roma, 2015, էջ 121-161): Մ. Պապեանի «Օրս-

է հասել յետագայի ընդօրինակութիւններով, յօրինել է «Ուտանաւոր ծռագատկի մասին», շարական⁵⁴:

Ինչպէս վերը նշեցինք՝ մեր պատառիկը Գրիգոր Անաւարզեցու Բ. խմբագրութեանը պատկանող Յայմաւուրքից է: Գրիգոր է. Անաւարզեցին (1293-1307 թթ.), որն իր լատինադաւանութեան համար «Հոռոմ» մականուամբ է կոչուել, կաթողիկոս է եղել Հեթում Բ.ի կառավարութեան օրոք՝ լինելով նրա աջակիցն ու համախոհը, նրա օգնութեամբ եւ համաձայնութեամբ վարելով Կաթողիկ եկեղեցուն զիջումներ կատարելու քաղաքականութիւն⁵⁵: Նրա լատինադաւան կողմնորոշումն արտայայտուած է նաեւ իր Յայմաւուրքում, որի առանձնայատկութիւնն այսօր համարում է այն, որ «ուճի արեւմտեան եկեղեցիների տօնակարգերից զանազան նորամուծութիւններ»⁵⁶: Այս պարագայում Հեթում Բ. թագաւորը, Յայմաւուրք ստանալու կամ պատուիրելու դէպքում, նախապատուութիւնը պէտք է տար Անաւարզեցու կազմածին, մանաւանդ որ վերջինս նրա պատուէրով գրել է դրուատ՝ «Տօն է ամենասուրբ Աստուածածնին եւ ամենայն Սրբոց, յայտնեացն եւ անյայտից, ի սկզբանէ եւ այսր ընտրելոցն Աստուծոյ ի մարդկանէ, ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ ասացեալ դրուատս» վերնագրով⁵⁷ եւ 2 շարական, որոնց ծայրակապը Հեթումի անունն է⁵⁸: Ապա նման կերպ է վարուել եւ իր բարեկամ կաթողիկոսի կազմած Յայմաւուրքը պատուիրել Օշին թագաւորը (1308-1320 թթ.), որի Յայմաւուրքն այժմ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանում է (Հ^տ 710):

Եթէ Գրիգոր Անաւարզեցու Յայմաւուրքն ունենար միայն մէկ խմբագրութիւն, ապա հնարաւոր կլինէր սա եւս ստացողի ինքնութիւնը բացայայտող ապացոյցների շարքին դասել: Սակայն այժմ յայտնի է

Ֆորդի համալսարանի Բողդեյեան գրադարանի հայերէն ձեռագրերը» յօդուածում (ՊԲՀ, թ. 1, 2000, էջ 225-247) եւս ոչինչ չկայ այս ձեռագրի մասին: ՄՄի՝ Տիրայր վարդապետի արխիւային ֆոնդում պահուող անտիպ ցուցակները ստուգելիս պարզեցինք միայն, որ այս յիշատակարանը արտագրուած է ԺԶ.-ԺԷ. դարերի մի Հաւաքածոյից, որտեղ այն բովանդակութեան մաս է (թղթ., 119, վաւերագիր 1գ, էջ 270):

⁵⁴ Հր. Աճառեանը Հեթումի ձեռագրերի շարքում յիշում է նաեւ Կարենեանց ցուցակի մի ձեռագիր (Կարեն., էջ 43, այն է՝ Հմր 708). «...եւ այս անունով հասել է մեզ իր մի ձեռագիրը («Նրատ ոգեշահ եւ ճառք»), որ արտագրել է 1297 թ. Հայելի գիղում» («Անձնանունների բառարան», հ. Գ., էջ 72), սակայն այդ ձեռագրի (այժմ՝ Երեւանի Հմր 640) գրիչն իրականում Հեթում Բ. չէ, այլ՝ նրան անուանակից մէկը, ով յիշատակում է նաեւ Հեթում-Յովհաննէսին:

⁵⁵ Տէն Մ. արք. Օրմանեան, նշվ. աշխ., հ. Բ., էջ 2031-2032, 2040-2050. «Բրիտանացի Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 233-234:

⁵⁶ Եզնիկ եպ. Պետրոսեան, Նախածերեւցեան յայմատուրքային խմբագրութիւնները, «Էջմիածին», 2005, Ա., էջ 52-53:

⁵⁷ Գ. Զարբհանալեան, նշվ. աշխ., էջ 779:

⁵⁸ Տէն անդ. նաեւ՝ Հր. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ., էջ 72:

նշեալ Յասմաւուրքի 2 խմբագրութիւն՝ Ա. եւ Բ.: Նախածերենցեան յայսմաւուրքային խմբագրութիւնների ուսումնասիրութեամբ զբաղուած Եզնիկ արքեպս. Պետրոսեանը Գրիգոր Անաւարզեցու Ա. խմբագրութեան է համարում ՄՄ 7361, Վենետիկ 710, Մորգանի գրադարանի 622, Վենետիկի 402 ձեռագրերը, իսկ Բ. խմբագրութեան՝ ՄՄ 4683, ՄՄ 4684⁵⁹: Ա. խմբագրութեան ձեռագրերից հնագոյնը Վենետիկի 710ն է՝ Օշին թագաւորի Յայսմաւուրքը⁶⁰ (1310-1320 թթ.), հետեւաբար ենթադրուում է, որ այն բնագրին առաւել մօտ է: Իսկ մեր պատուիկի Յայսմաւուրքը պատկանում է Բ. տարբերակին: Արդեօ՞ք սա հիմնաւոր պատճառ է հրաժարուելու յետագայ քննութիւնից, մեր առաջադրած վարկածից եւ ձեռագիրը Հեթում Բ.ին վերագրելուց: Կարծում ենք՝ ոչ, քանի որ չունենք հետեւեալ կարեւոր հարցերի պատասխանները.

ա. Ե՞րբ են կազմուել Յայսմաւուրքի՝ Գրիգոր Անաւարզեցու խմբագրութեան Ա. եւ Բ. տարբերակները.

բ. Հնարաւոր չէ՞, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում արդէն լինէր եւ Բ. խմբագրութիւնը⁶¹:

Ուստի, շարունակելով քննութիւնը՝ պարզենք՝ ինչ աղբիւրներ եւ փաստեր կան Հեթումի կրօնաւորութեան, Յովհաննէս անուան, արքայորդի կոչուելու մասին:

Պատմագրութեան մէջ Հեթում Բ.ի կրօնաւոր լինելու մասին նշում են Հեթում Կոռիկոսցին, Հեթում պատմիչը, Հեթում Նղիրցին, Ներսէս Պալիանենցը, ընդ որում՝ Ներսէս Պալիանենցը յիշատակում է նաեւ նրա Յովհաննէս (Ջոհաննէս) անունը եւ մէկ անգամ էլ նրան կոչում Հեթում կրօնաւոր⁶²: Հեթումի՝ Յովհաննէս անունը վկայում է նաեւ ձեռագրերի

⁵⁹ «Համաբարբառ Յայսմաւորք», հ. Ա., Յունուար, աշխատ.՝ Եզնիկ արք. Պետրոսեանի, Ա. Էջմիածին, 2008, էջ 6-12:

⁶⁰ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», յօրինեց՝ Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, հ. Ե., Վենետիկ, 1995, էջ 1-28: Ձեռագրի մեծութիւնն է 22x29,5 սմ (29 տող). հմնտ. մեր պատասիկ-պահպանակի ձեռագրի մօտաւոր չափերի հետ՝ 28x21 սմ (31 տող):

⁶¹ Թէև մեզ հետ բանաւոր գրոյցում Եզնիկ արք. Պետրոսեանը յայտնեց այն միտքը, որ Բ. խմբագրութիւնն առաւելապէս հիմնուած է ոչ թէ Անաւարզեցու Ա. խմբագրութեան, այլ Անանուն Բ. կոչուածի վրայ, սակայն, առանց յստակ եւ որոշակի փաստերի ու բնագրային լուրջ ուսումնասիրութեան, այս հարցը համարում ենք դեռեւս առկախ՝ կարօտ յետագայ քննութեան: Եթէ անգամ «Անաւարզեցու Բ.» կոչուածը նրա կազմածի վրայ չի հիմնում, այլ՝ Անանուն Բ.ի, ապա դա առայժմ բաւարար հիմք չէ հրաժարուելու այն ենթադրութիւնից, որ մեր ձեռագիրը ԺԳ. դարի է: Անանուն Բ. խմբագրութեան է պատկանում ՄՄ-ի Հմր 2695 ձեռագիրը, որն անթուակիր է, իսկ ՄՄ հատոր Ը.-ում համարում է ԺԴ. դարի, թէև նոյն յաջողութեամբ կարող է լինել ԺԳ. դարավերջի, այսինքն՝ այս շրջանում նաև գոյութիւն ունէր Անանուն Բ. խմբագրութիւնը:

⁶² Ն. Պալիանց, նշվ. աշխ., էջ 183:

յիշատակարաններում («...ես Հեթոումս, որ եւ Յովհաննէս կոչիմ...»⁶³, «...ի թագաւորութեան Լեւոնի որդւոյ Թորոսի եւ ի կրանաւորութեան Յոհաննէսի եւ ի հայրապետութեանն Գրիգորի հայոց դիտապետի»⁶⁴):

Պատմական եւ աղբիւրագիտական ուսումնասիրութիւններում ընդունուած կարծիքն այն է, որ Հեթումս Բ.ը 1293ին հրաժարուել է գահից, այն յանձնել եղբօրը՝ Թորոսին, մտել վանք՝ Յովհաննէս անուամբ⁶⁵: Բայց տարբեր ուսումնասիրողների կողմից շրջանառութեան մէջ է դրուել եւ բաւականին տարածում գտել մէկ այլ տեսակէտ, ըստ որի՝ մինչ թագաւոր դառնալը նա արդէն յարել էր կաթողիկոսութեանը եւ կրօնաւոր դարձել: Այսպէս՝ Մ. արք. Օրմանեանը, առանց աղբիւրներ մատնանշելու, գրում է, որ Հեթումսը դեռ թագաժառանգ եղած ժամանակ է կրօնաւոր եղել. «Հեթումս թագաժառանգ արքայորդին կանուխէն ինքզինքը բարեպաշտական կենցաղի նուիրած էր, առաջնորդութեամբ լատին կրօնաւորաց... այնչափ եղած էր Լեւոնի ազատամտութիւնը, որ մինչեւ իսկ իր թագաժառանգ որդւոյն ներած էր կատարելապէս որդեգրել հռոմէական դաւանութեան եւ կրօնաւորիլ Փրանսիական խոշորագոյն միաբանութեան մէջ՝ եղբայր Յովհաննէս անունով»⁶⁶: Հր. Աճառեանը «Անձնանունների բառարանում» գրում է. «Նախքան գահակալութիւնն ընդունել էր կաթողիկ դաւանութիւնը եւ Ֆրանչիսկեան միաբան էր դարձել»⁶⁷: Այս կարծիքին է նաեւ Ա. Մաթեոսեանը՝ «Գէորգ Սկեւուացին Հեթում Բ. թագաւորի «Ճաշոց»ի յօրինիչ եւ պճնագարդող» յօդուածում⁶⁸. ընդ որում, Հեթումսի՝ լատինականութեանը յարելու գործում նշում է նաեւ նրա ուսուցչի՝ Վահրամ Բաբունու դերը, ով քաղկեդոնական էր⁶⁹: «Հեթում Բ. արքայի ճաշոցը» գրքում Ի. Դրամբեանը հետեւում է Մ. արք. Օրմանեանին՝ նշելով, որ թէեւ որեւէ վաւերագիր վկայութիւն չկայ Հեթումսի՝ կաթողիկոսութեանը յարելու վերաբերեալ, բայց հաւանական է, որ դա եղել է 1288-1289ին⁷⁰: Կիլիկեան Հայաստանի գահաժառանգման իրաւունքին նուիրուած իր արժէքաւոր ուսումնասիր-

⁶³ «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, էջ 750:

⁶⁴ «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց արքունի մատենադարանին ի Միսիսիս», կազմ.՝ Գ. Գալէմբետրեան, Վիեննա, 1892, էջ 8:

⁶⁵ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. Գ., Երևան, 1976, էջ 761. Մ. Չաւչեան, նշվ. աշխ., հ. Գ., էջ 292. Լ. Տէր-Պետրոսեան, նշվ. աշխ., էջ 341-342:

⁶⁶ Մ. արք. Օրմանեան, նշվ. աշխ., հ. Բ., էջ 1996:

⁶⁷ Հր. Աճառեան, նշվ. աշխ., հ. Գ., էջ 70:

⁶⁸ Ա. Մաթեոսեան, Գէորգ Սկեւուացին Հերոմ Բ. թագաւորի «Ճաշոցի» յօրինիչ և պճնագարդող, «Էջմիածին», 2007, Բ.-Գ., էջ 101-112, ԺԲ., էջ 51-72:

⁶⁹ Անդ, էջ 51-52. նաև՝ Է. Բաղդասարեան, Գէորգ Սկեւուացու վարքը, ԲՄ, հ. 7, Երևան, 1964, էջ 421:

⁷⁰ Տնւ Ի. Դրամբեան, Հերոմ Բ. արքայի Ճաշոցը, Երևան, 2004, էջ 10-11:

րութեան մէջ Լ. Տէր-Պետրոսեանը, Հեթում Բ.ի մասին խօսելիս, վկայակոչում է Կ. Մուլթաֆեանի յօդուածը եւ ներկայացնում ընդունուած տեսակէտը. «Առաջին անգամ Հեթումը գահից հրաժարուել է 1293 թ.ին՝ յօգուտ իր եղբայր Թորոսի եւ, վանական դառնալով, ընդունել է Յովհաննէս անուանը»⁷¹. մի քանի էջ յետոյ՝ տողատակում, շատ հետաքրքիր դիտարկում է անում. «Մի այլ հանելուկ է առաջադրում Հեթում թագաւորի 1293 թուականին գրուած հետեւեալ յիշատակարանը. «Ի ՉԼԷ. (1288/9), ի փետրուար Զ., փոխեցաւ առ ի Քրիստոս բարէպաշտ թագաւորն Հայոց Լեւոն... եւ ինձ աւանդեցին ժառանգութիւն թագաւորութեանս Հայոց: Եւ իմ՝ Հեթմոյս տեսեալ զիմ անարժանութիւն, յառաջ քան զկոչելն զիս, հրաժարեցի եւ զձեւ թագաւորական փոխեցի ընդ ձեւ կրաւնաւորական, որ եւ զՀեթում անուն Յովանէս վերայփոխեցի» (Ա. Մաթեոսյան, Ժ. Գ. դ. յիշատակարաններ, էջ 705): «Յառաջ քան զկոչելն զիս» բառերը ցոյց են տալիս, որ Հեթումը կրօնատր է դարձել դեռեւս իր գահակալութիւնից առաջ (ընդգծումը՝ Ք. Յ.)»⁷²: Պէտք է նշել, որ Հեթումի՝ մինչեւ թագաւորելը կրօնաւոր լինելու մասին այլ ակնարկներ եւս կան յիշատակարաններում, որոնք նման կասկածի տեղիք են տուել: Այսպէս՝ Հր. Աճառեանը, խոսելով Հեթում Բ.ի՝ Յովհաննէս կրօնական անուան մասին, գրում է. «...կրօնական անունն է Յովհաննէս, որ ստացած պիտի լինի վանք մտած ժամանակ («1294 թ.»), բայց Զեռ. Միւնխ. Տր դեռ 1292 թուին կոչում է նրան Յովհաննէս կրօնաւոր»⁷³: Կ. Մուլթաֆեանը եւս, գրելով, որ Հեթումը 1293ին միաբանութեան մէջ է մտել Յովհաննէս եղբայր անունով, նշում է, որ նրա ազգական Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը՝ 1289ին գրած ձեռագրի (Զմմառի Հ՞ր 120) յիշատակարանում արդէն իսկ նա յիշուած է իբրեւ կրօնաւոր⁷⁴: Մենք եւս այս տեսակէտն ենք պաշտպանում, քանի որ 1293 թ.ին իշխանութիւնից հրաժարուելու եւ Յովհաննէս անուամբ վանք մտնելու մասին եղած տեղեկութիւնները չեն բացառում Հեթումի՝ մինչ այդ կրօնաւոր լինելու հնարաւորութիւնը: Սակայն չենք կարող ասել՝ Յովհաննէս անունն ստացել է գահից հրաժարուելուց յետոյ, թէ առաջ: Մեր քննութեան համար շատ կարեւոր թուացող այս հարցը (Հեթումի կրօնաւոր դառնալու եւ Յովհաննէս անունն ստանալու

⁷¹ Լ. Տէր-Պետրոսեան, նշվ. աշխ., էջ 342:

⁷² Անդ, էջ 344-345:

⁷³ Հր. Աճառեան, նշվ. աշխ., հ. Գ., էջ 72:

⁷⁴ Տե՛ս Կ. Մուլթաֆեան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 189. նաև՝ «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժ. Գ. դար, էջ 640՝ «Գրեցաւ ի թվիս Հայոց ՉԼԸ. (1289) յիսունկա վանքն... ի թագաւորութեան Լեւոնի բարեպաշտի եւ քաջի, աստուածաշնորհի զաւակաց նորա պարոնի Հայոց Հեթում աստուածապահ երջանիկն ի կրօնատրոս (ընդգծումը՝ Ք. Յ.) եւ անհամատն ի քաւս...»:

ժամանակի), պարզևում է, այդպիսին է միայն առաջին հայացքից: Եթէ Հեթումը կրօնաւորել է Յովհաննէս անուամբ (ինչպէս Մ. արք. Օրմանեանն է կարծում՝ վանքից դուրս ապրելու եւ մի շարք այլ արտօնութիւններով) մինչեւ թագաւորելը, ապա յիշատակագրութեան «կրօնատր» եւ «արքայորդի» բառերը համապատասխանում են իրականութեանը, եւ, առանց կասկածի, ստացողը Հեթում Բ.ն է: Բայց եթէ Հեթում Բ.ն ամեն դէպքում կրօնաւորել կամ գոնէ ընդունել է Յովհաննէս անունը գահից հրաժարուելուց յետոյ, ապա հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ է մոռացուած նրա արքայ լինելը եւ նշուած արքայորդի լինելու հանգամանքը: Սակայն, ինչպէս նշեցինք, սա հարց է միայն առաջին հայացքից: Որեւէ տարօրինակ բան չկայ, որ Հեթումը կոչուում է արքայորդի: «Արքայորդի» նշանակում է արքայի որդի, թագաւորի տղայ⁷⁵ եւ ո՛չ թագաժառանգ: Հեթումը, անկախ իր պաշտօնավարութիւնից, կրօնաւորութիւնից եւ մնացեալ այլ հանգամանքներից, ամբողջ կեանքում արքայորդի էր, քանի որ նրա հայրը թագաւոր էր: Հետեւաբար՝ նա կարող էր յիշատակուել իբրեւ արքայորդի նաեւ թագաւոր լինելուց յետոյ: Ընդ որում, սա գրչի կողմից նրան կոչելու համար ընտրուած բաւական յաջող ու հետաքրքիր տարբերակ է:

Հայերէնում նախկինում թագաւոր եղած անձին անուանակոչելու յատուկ բառ չկայ, թէեւ նման դէպքերի համար կան որոշ պատուանուններ, ինչպէս՝ պարոն, թագաւորահայր: Այս դէպքում «թագաւորահայր» բառը յարմար չէ այնքանով, որ Հեթում Բ. գահից հրաժարուել է յօգուտ իր եղբայրների (եւ ընդհանրապէս որդի էլ չի ունեցել), իսկ «պարոն» բառը մեր յիշատակագրութեան մէջ այնքան էլ տեղին չէ ու չի արտայայտում նրա արքայական ծագումը: Ուստի, կարծում ենք, գրիչը շատ խելամիտ լուծում է գտել՝ գործածելով «արքայորդի» բառը՝ դրանով շեշտելով նրա արքայական ծագումը: Պէտք է նկատել նաեւ, որ մեր ունեցածը մի փոքրիկ յիշատակագրութիւն է՝ բնորոշ Յայսմաւորքի գրութեան աւանդոյթին, երբ գրեթէ բոլոր օրերի սրբերի վարքերից ու վկայաբանութիւններից յետոյ սովորաբար մէկ նախադասութեամբ յիշուում է ստացողը կամ գրիչը: Ստացողի մասին առաւել ծաւալուն տեղեկութիւն սպասելի է, որ լինէր գլխաւոր յիշատակարանում: Այսքանով բացատրելի ենք համարում Յովհաննէս անուան կողքին նրա աշխարհիկ անուան եւ այլ տեղեկութիւնների բացակայութիւնը:

Տեսնենք, թէ ինչպէս է Հեթումը յիշատակուում հէնց իր ձեռագրերում: Աստուածաշունչի գրութեան ժամանակ (1295 թ.) նա արդէն թագաւոր էր

⁷⁵ Գ. Աւետիսեան, Խ. Միրմէլեան, Մ. Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկագետան լեզուի, Կ. Ա., Վնէստիկ, 1836, էջ 385:

եւ այդպէս էլ յիշուում է: Միւս երկու ձեռագրերի յիշատակարաններում Հեթումը յիշուում է որպէս «մանուկ Հեթում՝ որդի Լեւոնի», «պարոն Հեթում» (Աւետարան), «պարոն Հեթում՝ որդի քրիստոսապսակ սուրբ արքային Լեւոնի» (Ճաշոց), այսինքն՝ արքայորդի ձեռով չի վկայաբերուում. նկատենք, որ Աւետարանի գրութեան ժամանակ՝ 1268ին, նրա հայր Լեւոնը դեռ թագաւոր չէր, այլ՝ թագաժառանգ, ուստի Հեթումն էլ արքայորդի լինել չէր կարող: Մնում է միայն Ճաշոցը, իսկ միայն մի փաստ բերելով անհնար համարել, որ այլ ձեռագրում նա կարող էր արքայորդի ներկայացուել, տրամաբանական չէ: Մանաւանդ ունենք հակառակը հաւաստող եւ մեզ համար ապացոյց հանդիսացող հետեւեալ օրինակը. 1290ին Ստեփանոս Գոյներերիցանցի գրած Աւետարանի յիշատակարանում Հեթումը կոչուում է «Հայոց խաղաղարար եւ բարեհամբաւ արքայորդի»⁷⁶:

Ուրեմն, կան Հեթում Բ.ի՝ ե՛ւ Յովհաննէս անուամբ, ե՛ւ «արքայորդի», ե՛ւ «կրօնաւոր» բառերով յիշատակութեան փաստացի վկայութիւններ, թէեւ ամեն բառ՝ առանձին օրինակներով: Մեր պատառիկի յիշատակագրութեան մէջ այս երեք բառերը միասին գործածուած են, մեր կարծիքով, միեւնոյն անձին՝ Հեթում Բ.ին անուանելու նպատակով:

Այսքանով՝ հաշուի առնելով ՄՄ Հ^մ 4744 ձեռագրի պատառիկ-պահպանակի հնագրական տուեալները՝ նիւթը (մագաղաթ), տառաձեւերը (կիլիկեան բոլորգիր), ստացողի իւրօրինակ մականունը, բովանդակութիւնը (Յայսմաւուրք), կարծում ենք, կարող ենք վստահօրէն ասել, որ ունենք Ճ.Գ. դարում Կիլիկիայում Հեթում Բ. թագաւորի համար գրուած, բայց մինչ օրս գիտութեանն անյայտ մնացած մի ձեռագրի իրեղէն ապացոյցը, որը նրա պատուէրով գրուած ձեռագրերի՝ մեզ յայտնի շարքը լրացնում է մագաղաթէ մի Յայսմաւուրքով:

1ա Ա ՍԻՆԱԿ⁷⁷

¹Ո՛ր ծով անչափելի, ո՛ր իմաստ
²ուրթին իմաստնոց, ո՛ր խորք անքննե
³լիք: Պաղոն, պարիսպ այնաղթե
⁴լի, որ հաւաքեցէր զգանձս հոգեւ
⁵որս եւ թաղեցէր ի գիրս սուրբս: Թէ
⁶զգացուցեալ էիր մեզ, եթէ այնպէս

⁷փութանակի երթաս առ Քրիստոս, թէրես
⁸հոգ ի մտի եղեալ մեկնեալ եաք զը
⁹թողթս քո: Բայց այժմ զի՛նչ ար
¹⁰ասցուք, զի գրկեցաք յընթերց
¹¹մանէ գրոց: Եղբայր իմ Տիմոթէ
¹²ոս, մի՛ այսուիտես ընթեոնաւ
¹³զհինսն եւ մի՛ կարծէր թէ ոչ ամենայն աւ
¹⁴անդեալքն ի Պաղտս կանոնք

⁷⁶ «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ճ.Գ. դար, էջ 660 (ըստ Երեւանի Հմր 6273 ձեռագրի):

⁷⁷ Ծանօթ. հմմտ. «Համաբարբառ Յայսմաւուրք», խմբ.՝ Եգնիկ արք. Պետրոսեանի, հ. Զ., Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 283, 293, հ. Է., Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 97, 101, 105, 107, 109, 111, 117, 119:

* -ով տողերն ու բառը պատառիկ-պահպանակում կարմրագրով են:

¹⁶էին աստուածայինք: Այլ այժմ պահեմ եւ
¹⁷յաղօթս կաց տընութեամբ եւ աղաչ
¹⁸եմ զՏէր, զի տացէ քեզ զվարդապետութիւնն,
¹⁹դեռեաց զոգին, այսինքն՝ զմարգարէութիւնն,
²⁰զիտեմ, զի ոչ արգելաւ ի նմանէ խնդ
²¹րեյին: Այլ զի՛ եղեւ հաճոյ վարդապետին եւ
²²ոչ ի սկզբանց իսկ տրտմեցոյց զո
²³զի նորա: Եւ քանզի ամենայն տեսակք դո
²⁴ղայր ի նմանէ եւ ամենայն մարդիկ ատէին
 զնա,
²⁵եւ նա ոչ հեռացաւ ի նմանէ ի սկզբ
²⁶բանէ: Բազում աշակերտ էին նորա
²⁷////////////////////
²⁸////////////////////
²⁹////////////////////
³⁰////////////////////ակ
³¹////////////////////

1ա Բ. ՍԻՒՆԱԿ

¹կերտ Աստուծոյ, ոչ թույլացաւ ի նմանէ վասն
²անարգանաց վարդապետին, վասն որոյ ար
³ժանի եղեւ այնչափ պարգեացն Տեառն,
⁴որում եղիցուք եւ մեք մասին սրբոցն
⁵յինելով արժանաւոր վարդապե
⁶տին մերոյ քարոզելով զաւետա
⁷րանն Տեառն եւ մեկնելով զվարդապետ
⁸ական թուրթս նորա, ընդ որում եւ
⁹զպսակն առցուք ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր,
¹⁰ընդ որում միանգամայն եւ Սուրբ Հո
¹¹գոյն վայել են փառք, իշխանութիւն
¹²եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտ[եան]:
¹³ԶՅովհաննէս կրօնաւոր արքա
¹⁴որդի՝ ստացող գրոցս, յիշեցէք ի Քրիստոս:
¹⁵Յունիսի Լ. եւ Մարգագ ԻԴ. Տօմ*
¹⁶մեծ եւ զլուս տօնից սրբոց երկր*
¹⁷տասան առաքելոց Քրիստոսի*
¹⁸Առաքելոցն երկոտաս*
¹⁹անիցն անտանքն եւ կոչումն յայտ
²⁰տի է յԱւետարանացն: Պետրոս
²¹եւ Անդրէաս եղբայր նորա էին ի
²²Բեղսախիղոյ, յազգէ Նէփթաղեմի
²³եւ էին աշակերտեալք Յովաննու
²⁴Մկրտչի: Եւ յորժամ լուան ի նմանէ,
²⁵թէ. «Ահաասիկ Քրիստոս՝ Գառն Աստուծոյ»,
 զնա
²⁶ցին Անդրէաս եւ Յով[ան]նէս զհետ Քրիստոսի
²⁷եւ տեսին զօթեանս ն[որա]: Եւ Անդր
²⁸[էաս] գտեալ զՍ[իմ]իովն զեղբայր
²⁹[իւր], ասաց. «Չո[ւ]մէ գրեաց] Մովսէս
³⁰[եւ մարգ]արէքն, գտաք [զՅիսուս զորդի] Յով
³¹սէփայ»: Եւ աճ զնա առ [Յիսուս: Եւ Յիսուս ա]
 սէ

1բ Ա ՍԻՒՆԱԿ

լցնա. «Դո՛ւ եւ Սիմոն որդի, Յովնա
 շնո: Դու կոչեցցիս Կեփաս, որ թար
³գմանի Պետրոս»: Եւ դարձեալ
⁴զնացին առ Յովաննէս: Եւ յոր
⁵ժամ արկ Հերովդէս զՅովաննէս
⁶ի բանդ, բնացին ի տունս իւրեանց
⁷եւ որսային ձուկն: Եւ կոչեաց զնո
⁸սա Յիսուս եւ ասէ. «Եկայք զկնի իմ եւ ար
⁹արից զձեզ, որսորդս մարդկան»: Եւ նո
¹⁰ցա թողեալ զամենայն, զնացին զհետ նո
¹¹[րա]: Եւ յետ յարութեանն Քրիստոսի Պետրոս
¹²[քար]ոզեաց հրէիցն եւ սամարացո
¹³ցըն: Եւ եկն յԱւետոք եւ ի Փոիգիա,
¹⁴եւ մինչեւ ի Պոնտոս: Եւ ապա ել ի
¹⁵Հռոմ վասն Սիմոնի կախարդի: Եւ յետ
¹⁶կործանելոյն զնա, շինեաց զեկեղե
¹⁷ցին հռոմայեցոց եւ կարգեաց
¹⁸քահանայս եւ պաշտօնեայս: Եւ ապա
¹⁹խաչեցաւ զյիսիվայր ի Ներոնէ ար
²⁰քայէ հանդերձ Պողոսի, որ գլխատե
²¹ցան, եւ թաղեցան ի Հռոմ քաղաքի:
²²Իսկ Անդրէաս հրամանաւ Հոգոյն
²³Սրբոյ զնաց յաշխարհն Շանազլ
²⁴խոյ եւ մարդակերաց եւ դործոյց զնո
²⁵[տա]: Քարոզեաց եւ ի ծովեզերեայսն,
²⁶[ի] Բիփ[ան]իա [եւ ի Ն]իկիա: Եւ երթե
²⁷[ալ]////////////////////
²⁸////////////////////
²⁹////////////////////
³⁰////////////////////
³¹////////////////////

1բ Բ ՍԻՒՆԵԱԿ

Եւ որսակիցք Պետրոսի եւ Անդ
²րէի, յազգէ Չաբդոնի եւ աշակ
³երտք Յովաննու եւ ընդ նոսին կո
⁴չեցան ի Քրիստոսէ եւ վաղմաղակի թո
⁵ղեալ զհայրն իւրեանց եւ զվարձ
⁶կանսն զնացին զհետ նորա: Եւ
⁷անուանեաց զնոսա Յիսուս Բաներե
⁸զգէս, որ են Որդիք Որոտման:
⁹Եւ յետ յարութեանն Քրիստոսի Յակովբոս
¹⁰քարոզէր հրէիցն եւ յանդիմանէր
¹¹յորինաց եւ ի մարգարէից: Եւ կատարէր
¹²բազում սքանչելիս անուամբն Քրիստոսի: Եւ
¹³բազումք նովաւ դարձան ի հրէիցն առ
¹⁴Քրիստոս եւ մկրտեցան: Եւ նախանձեալ
¹⁵ընդ նա հրէիցն, մատնեցին զնա
¹⁶Հերովդի արքայի: Եւ նա սպան զը
¹⁷նա սրով եւ զմարմինն ընկեցին ի
¹⁸ծով: Եւ ալիքն տարան զնա ի Սպա

18 նիայ, որ հասեալ էր նմա յառաջա
 20 գոյն: Եւ հանեալ ի ցամաք, կատա
 21 լի էր մեծամեծ սքանչելիս: Եւ յոր
 22 ժամ գնաց Պատղոս առաքեալն ի
 23 Սպանիայ, հաաստացին ի Քրիստոս եւ
 24 [յայ]տնի եղեւ, թէ մարմինն Յակով
 25 բու [է], եւ թաղեցին պատուով:
 26
 27
 28 զվանջօք նորա եւ մաքրե[ցաւ որպէս]
 29 [զոսկի] ի հոյր: Նմա
 30
 31

2ա Ա. ՍԻՒՆԱԿ

1 ցեալ սպան զՉաքարիաս [ընդ]
 2 մէջ տաճարին եւ սեղանայն:
 3 Եւ մարմին նորա կլաւ ի տաճարին,
 4 եւ արինն մածեալ գոչէր առ Աստուած.
 5 Այլ դու, ո՛վ Մկրտիչ սուրբ մեծ ի ծն
 6 ունդս կանանց, բարեխօս լի
 7 վասն տօնողաց քոց, առ քարոզ
 8 եալն ի քէն Քրիստոս Աստուած մեր, որում
 9 փառք:
 10 Յայսմ աուր յիշատակ սրբուհոյ եւ կոյս վը*
 11 կային Եւփիմեայ: Սորա միա տօնն
 12 ժժ.: Անդ է գրեալ վկայաբանութիւնն:
 13 Ի սմին նահատակութիւն սրբոյ*
 14 Սարապիոնոսի: Յաուրս ամ
 15 պարիշտ արքային Սիփրիանոսի
 16 կալաւ Ակիղաս իշխանն զսուրբն
 17 Սարապիոն, զայր քրիստոնեայ
 18 եւ բարեպաշտ: Եւ վասն զի խոստովա
 19 նեցաւ զանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստո-
 20 սի եւ
 21 զկոտուն անարգեաց, ի հոյր մատ
 22 նեաց զնա: Եւ այնպէս կատարե
 23 ցաւ ի Քրիստոս բարի խոստովանութեամբ:
 24 Եւ ի սոյն վկայութիւն սրբուհոյն Եզանդը*
 25 խտոյ եւ Ի. կանանց ընդ նմա ի Պարս:*
 26 Լադինն՝ Գողիզի ճգնորի եւ Սավի*
 27 նի եպիսկոպոսի: Եւ տան [սրբոյն] Բրի*
 28
 29
 30 Յուլիս ԺԲ., Հրորտից Զ. Վկայութիւն*
 31 սրբոցն Պրոկոյի եւ Իլարիոնի.*

2ա Բ ՍԻՒՆԱԿ

1
 2

3
 4
 5
 6
 7
 8 չի [դատաւորին յանդիմանաց]
 9 զ[անաստուած մուրրութիւն կոնապաշտով]
 10 թեանն: [Եւ բարկացեալ դատաւորն հրա]
 11 մա[յեաց, եւ կախեցին զնա եւ քերե]
 12 ցի[ն զմարմինն: Եւ յորժամ կա]
 13 մէր [դատաւորն երթալ ի քաղաքն,]
 14 կա[պեցաւ ի ճանապարհին եւ ոչ կարաց]
 15 յա[ռաց երթալ եւ ոչ յետս դառն]
 16 ալ մ[իհնչեւ ձեռնագրով իրով խոս]
 17 տով[անեցաւ զանունն Քրիստոսի եւ ապա]
 18 արծ[ակեցաւ: Եւ յորժամ զնաց]
 19 ի քաղաքն, տարան եւ զսուրբն առա]
 20 ջի իր [եւ ասէ. «Կապեցէր գերի
 21 վարս [իմ, որ ոչ կարեցաց շարժել ի]
 22 տեղ[ոջէն, կամելով դարձուցանել]
 23 զիս ի Քրիստոսն քո: Արդ արարից փո]
 24 խար[էես եւ ես քեզ»: Եւ հրամայեաց շ]
 25 անթ[իւք այրել զորով

2բ Ա ՍԻՒՆԱԿ

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13 [ուրց կոչեցին զսուրբն Իլարի]ոն եւ
 14 հարցին: Եւ նա ասէ. «Եւ ես քրիս
 15 տոնեայ եմ»: Հրամայեաց, եւ զան
 16 խարին զնա, ուզին, կապ[եցին
 17 զոտան, եւ քարշեցին զնա մերկ ընդ] երկ
 18 իր Գ. մղոն: Եւ ջաղխեց[աւ
 19 [ամենայն մարմինն, եւ արինն հե]ղոյր
 20 իրբեւ զառո: Եւ սուրբն աղօթ[եաց
 21 [առ Աստուած եւ ասէ. «Տէր Աստուած, որք] կա

²²[տարեն գլխատակս Պրո]կլայ եւ
²³/////////////////
²⁴//////////////// [ք]արու
²⁵[թեամբ գշտեմարանս նոցա:»] Եւ ա
²⁶[պա հատին զգլուխ նորա ի] Հրոր
²⁷[տիցի Ձ. եւ Յուլիսի ԺԲ., եւ ի] Կոստան
²⁸[ղինուպօլիս ի վանս Հիպատոսի] եղե
²⁹[ալ] //////////////////////////////////////
³⁰////////////////////////////////////
³¹////////////////////////////////////

2բ Բ ՍԻՆԱԿ

¹Յայսմատոր յիշատակ սրբուհոյն*
²Մարիամու, Երինտոսի: Եւ
³վկայութիւն Երմագուրի եւ Փորտունա:
⁴Լաղինն* տօն Ակլէդի պապու: Եւ
⁵տօն Յովել եւ Եգրէ մարգարէից: Եւ սրբ
⁶ոյն Սիլէ առաքելոյն, որ էր մի յէ. եղբարցն:
⁷Եւ ճգն. սրբոյն Դուրնիանի եպիսկոպոսի ի Բրի-
 տանիս:
⁸Յուլիսի ԺԳ. եւ Հրորտից Է. Ակի*
⁹լասա առաք եւ յիշատակ հրեշտակապե*

¹⁰տին Գաբրիէլի: Եւ վկայութիւն սր*
¹¹բոց վկ[այ]իցն Պերեկլինու, Ղուկիա*
¹²նու, Պոմպիու, Իսիլքիու, Պա*
¹³պիու, Սատորնիլու եւ Գերմա*
¹⁴նոսի, որք յԱտալիայ:*
¹⁵Այս սուրբ վկայքս Քրիստոսի էին*
¹⁶Ատալիոյ Պանթեոյ մերձ գե
¹⁷տոյն Գերմոյ, յատուս կոսապաշ
¹⁸տ թագորին Տրայիանոսի եւ վասն
¹⁹հալածանաց անօրինացն, թո
²⁰ղին գտունն եւ զքնակութիւնս իւ
²¹րեանց եւ նաւեցին յարեմոսու ի
²²քաղաքն Դորաքիոյ: Եւ յորժամ
²³մերձեցան ի դռուն քաղաքին,
²⁴տեսին կախեալ գտուրն Աստիոն
²⁵զեպիսկոպոս քաղաքին, մերկ գիայտէ
²⁶աւ[ծ]եալ զմարմ[ի]նն մեղու եւ ի
²⁷[զոռ]զէ եւ ի [պի]ծակաց կրծեալ եւ
²⁸////////////////////////////////////
²⁹////////////////////////////////////30////////////////////////////////////
 //////////////////////////////////////
³¹[Տեսին] եւ զամենայն քաղաքն, որ տան///

РЕЗЮМЕ

Предлагаемая работа основана на данных фрагмента из рукописи № 4744 Матенадарана им. М. Маштоца. Фрагмент Четых Миней датируется XIII веком и имеет колофон, в котором упоминается имя получателя рукописи “Ованнес (Иоанна) священник, царский сын”. Нашей задачей было выяснение личности получателя. Рассматриваются два возможных варианта: известный киликийский писец XIII века Ованнес, брат царя Хетума I и Хетум II, который, став священником, принял имя Ованнес. Изучая их рукописное наследие, сравнивая и сопоставляя рукописные и исторические материалы, мы приходим к выводу, что получателем является именно царь Хетум II.

SUMMARY

The present research is based on data provided by the fragment of Manuscript 4744 of the Matenadaran after M. Mashtots. This fragment of Menology dates back to the 13th century, has a colophon with the name of the patron of manuscript “Hovhannes (John) monk, son of the king”. We examine two possible versions of authorship: the famous 13th century Cilician patron and scribe Archbishop Hovhannes, brother of the King Hetum I and the King Hetum II, who became monk by the name Hovhannes. By examining historical and bibliographical sources, we come to conclusion that the mentioned patron is the same person as Hetum II.